

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(4)/2024, 155-162

УДК: 82-94 (575.2

DOI: [10.52754/1694867X_2024_1\(4\)_19](https://doi.org/10.52754/1694867X_2024_1(4)_19)

**ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ
ЭЛДИК КӨТӨРҮЛҮШТӨР**

НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В КОКОНСКОМ ХАНСТВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX
ВЕКА

POPULAR UPRISINGS IN THE KOKON KHANATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич

Kadyrov Turdumamat Dyikanbaevich

т.и.к., профессор, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., профессор, Ошский государственный университет

candidate of historical sciences, professor, Osh State University

Турдумаматов Сейитбек Дыйканбаевич

Турдумаматов Сейитбек Дыйканбаевич

Turdumamatov Seitbek Dyikanbaevich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ ЭЛДИК КӨТӨРҮЛҮШТӨР

Аннотация

Макалада XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кокон хандыгындагы элдик көтөрүлүштөрдү камтыйт, мында көтөрүлүштөгү жетекчилер аталат, аймактардагы элдик нааразычылыктар, аларды басуу үчүн хандыктын жазалоочу бөлүктөрдү жөнөткөндүгү көрсөтүлөт. Элдик көтөрүлүштөр хандыктын анын ханы Кудаярдын да биротоло кулашына алып келгендиги айтылат.

Ачкыч сөздөр: көтөрүлүш, нааразычылык, аймактар, зомбулук, көбөйтүлгөн салык, элдик тарыхый инсандар, Кудаярхан, Аптабачы, Миң башы.

НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В КОКОНСКОМ ХАНСТВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

POPULAR UPRISINGS IN THE KOKON KHANATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Аннотация

В статье рассмотрены народные восстания в Коконском ханстве во второй половине XIX века, где названы лидеры восстания, народные выступления в регионах, а также факт отправки ханством карательных отрядов для их подавления.

Abstract

The article examines the popular uprisings in the Kokon Khanate in the second half of the 19th century, where the leaders of the uprising, popular uprisings in the regions are named, as well as the fact that the Khanate sent punitive detachments to suppress them.

Ключевые слова: Восстание, протест, регионы, насилие, повышенный налог, народно-исторические деятели, Кудаярхан, Аптабачи, Минбашы.

Keywords: uprising, protest, regions, violence, increased tax, national historical figures, Kudayarkhan, Aptabachi, Minbashi.

Киришүү

Фергана өрөөнүндө 1871-1872-жылдары болуп өткөн ар кайсыл бирдиктүү жетекчилиги жок элдик толкундоолор, көтөрүлүштөрдөн айырмаланып нукура элдик көтөрүлүш 1873-жылы жазында башталды. Бул кыймыл элдик көтөрүлүш үч жыл созулуп, Фергана өрөөнүн албырттанган жалын каптады жана мамлекет катары Кокон хандыгынын жоюлушуна алып келди. Фергана тургундарынын 1873-1876-жылдардагы бул жалындаган кыймыл тарыхта элдик кыймыл, “Кокон көтөрүлүшү”, “Полот хандын көтөрүлүшү” деген аттар менен элге белгилүү.

1873-1876-жылдардагы элдик кыймылдын тарыхын иридеги окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү көтөрүлүштүн башталышын, жүрүшүн, жыйынтыгын, максатын жана негизги окуяларын Искак Асан уулунун ысымына байланыштырышат. Көтөрүлүштүн алгачкы мезгилинде Искак жалпы жетекчиликте колго албаганы менен кыймылдын баштан аягына чейин өмүрүн өз эли үчүн арнаган түпкү ыйык максаттарынан кайткан эмес. Ошондуктан кыймылдын башталышы жөнөнүндө кеп кылуунун алдында Исхак жөнүндө кыскача маалымат берүүбүз абзел.

Искак - Полот хан жөнүндө алгачкы маалымат кагаз бетине ал тирүү кезинде эле Орус колонизаторлорунун 1873-1876-жылдардагы көтөрүлүштү басуу мезгилинде берилген отчетторунда айтылган. Бирок ал маалыматтар белгилүү гана адамдардын колунда болуп, окурмандарга жеткен эмес. Асан молдонун уулу жөнүндө XIX кылымды изилдөөгө алган кыргыз жана өзбек тарыхчыларынын жарык көргөн эмгектеринде эскерилет (А.Хасанов, К.Үсөнбаев, В.Плоских, Р.Бабабеков, Р.Набиев, Х.Иноятов, С.Павлов жана М.Рабинович) Бирок тилеке каршы ушул күнгө чейин Исхак - Полот хандын кыргыз элинин улуу тарыхый инсаны жана баатыры катары тарыхый таржымалы, ишмердиги толук ачылып көрсөтүлө элек.

Учурдун талабына ылайык көрүнүктүү тарыхчы Кушбек Үсөнбаев өз макалаларына кошуп келген. Исхак-Полот хандын өмүрү жана ишмердүүлүгүнө байланыштуу фактылык материалдарды ахивтик документтердин негизинде жаңы доордогу маалыматчы тарыхчы К.Молдокасым уулу жеткирүүдө.

Искак 1844-жылы Маргалаң вилаетине караштуу Охна кыштагында кыргыз урууларынын ичкилик тобунун бостон уруусунан чыккан Асан молдонун үйүндө туулган. Бул учурда Нүзүп бий баштаган кыргыз кыйындары күч алып турган кез эле. Исхактын атасы Асан белгилүү молдо болчу. Ал Маргалаңдагы Ак медреседе мударис болуп иштеген, кийинчерээк Кокондогу Түмкатар медресесине которулуп, айылдык мектептен сабатын ачкан, уулу Исхакты ала кеткен. Искак медреседе жакшы билим алган, бирок диний жолго кызыкпаган. Кокондогу анын өспүрүм кези ордодогу так-талашууларга, кыпчактардын кыргынына, Мусурманкулдун өлүмүнө, Алымбек датка менен Алымкул аталыктын ооматы жүрүп турган учурларга туш келди. Дээринен зирек Искак баарын көрүп, баарын талдап эсте тутуп жүрдү. 60-жалдардын баашында кайрадан атасы менен кошо Маргалаңдын Ак медресесине келди да, окуусун улантып, чоң молдо болуп чыкты. Бирок, атасынын бул жерде калгын деген кеңешине көнбөй 1867-жылы Искак айылына келип эки жылча кыргыздардын арасында туруп калды. 1869-жылы 25- жашында өз айылында Охнада имам болуп иштеди. Элеттеги улам күчөп бара жаткан саясий окуяларга Исхакты назар салып турду, ал туулуп өскөн жеринде көпкө турбай, эл кыдырып кетти. Көп өтпөй Искак Андижан шаарына токтоду. Шаарда бир аз молдолук кылды, турмуштун айынан насвай сатып да көрдү. Анжиянда жүргөндө Искак кезегинде кадимки Алымкул аталыктын жан-жөөкөрү болуп жүргөн, теги чаткалдык кыргыз Абдымомун менен таанышып калды. Диний кызматты биротоло таштап Исхак аны менен кошо Ташкентке жол тартты.

Абдымомун Кокон ордосуна таанымал, кадырлуу киши эле. Өз мезгилинде Алымкулдун жардамы менен “аталык” даражасына жеткен. 1865-жылы Ташкент Орусияга каратылгандан кийин ал Кудаярдын кызматына кирүүдөн баш тартып, курама элинде колунда бар адам катары жашап турган. Исхактын дилгирлигин байкаган Абдымомун аны өзүнө жигит кылып алды, бул мезгил 1870-жылдардын башы болчу.

Абдымомун Кокон мамлекети , анын хандары жана хан тактысын каалагандай калчаган кыргыз , кыпчак бийлеринин ишмердиги жөнүндө айтып берген аңгемелери жаш Искактын аң-сезимине катуу таасир тийгизим, көз карашын калыптандырды. Жер кыдырып , эл аралап көргөн турмуштук татаалдыгы, жалпы журттун зар-муңу Кудаяр хан анын жан-жөкөрлөрүнүн зордук-зомбулугу Искактын өз өмүрүн элинин кызыкчылыгы үчүн арнап, мүмкүн болсо “жаман ” ханды адилет хан менен алмаштыруу жөнүндө бир далай ойлондурган чыгаар? Кантсе да көтөрүлүшкө башын сайып койгон Искактын аң-сезими Абдымомундукунда жүргөндө калыптангандай.

Искактын көтөрүлүшкө качан жана кандайча жетекчи болуп калгандыгы жөнүндө булактарда , изилдөөлөрдө төмөндөгүдөй баяндалат . Кокон ханы Кудаярдын эсиреп кеткендиги жана кыргыз, кыпчак жамаатынын өкүлдөрүн сүрүп чыгып , ордодогу кадимден келаткан этно саясий тең салмактуулукту бузушу кыргыз бийлеринин кыжырын келтирип жүргөн. Мындай саясий нараазычылык 1865-жылы Кудаярдын үчүнчү жолу такка отургандан кийинки беш жылдыкта активдүү аракеттерге алып келбесе да , 1870-жылдардын башындагы толкундоолор, айрыкча 1871-жылы Сох кыргыздарынын көтөрүлүшү, кыргыз бийлерин “убакыт жетти, эми аракеттенүү керек ” деген чечимге алып келип , алар эми кандай гана болбосун , “хан тукумунан бир канзада таап , Кудаярдын ордуна отургузууну көздөп калышты.

Салтка ылайык хан мураскору хан тукумунан гана көтөрүлүшү зарыл эле. Ошондуктан 1872-жылы Кутлук-Сейит уруусунун бийи Шер датка баштаган кыргыз төбөлдөрү кеңешип, андай талапкерликке Самарканддагы бир медреседе имамдык кылып жүргөн кадимки Алим-хандын уулу Ибрагимбектин баласы Пулат бекти тандашат да, аны кыргыздардын арасында хан көтөрүү менен Кудаяр ханга каршы күрөшүүгө макулдашат . Кеч күздө Самаркандга келген Шер датканын өкүлчүлүгүнө тынч турмушту сүйгөн Мажүрөө Пулатбек макулдугун берүүгө эрки жетпейт. Самарканддан кайткан Кутлук-Сейит шер датка, кыргыз кыпчак Мусулманкул бий жана найман Мусабек бий, Нурамалык Абдымомун менен кеңешмекке Ташкентке кайрылып , анын үйүндө конуп калышат. Самаркандка барып, ой максаттары ишке ашпай калганын айтып отурушкан коноктор Самарканддык Пулатбеке куюп койгондой окшош Искакка өтө көңүл буруп калышат. Шер датка менен Мусулманкул бийдин сөзүн баамдап отурган Искак өмүрүн тобокелге салууну чечип, Абдымомун эшикке чыкканда “көтөрүлүшкө мен жетекчи болуп берээр элем” деген оюун билдирет. Муну уккан коноктор сүйүнүп кетишет да, Искак көп узабай “Полот хан” деген ат менен Наманган тарапка жөнөп кетет. Ошонтп, Искак Асан уулунун Аксыдагы көтөрүлүшкө жетекчилик кылышы 1873-жылы жаз айларында башталды.

Искактын саясий окуяларга аралашып , көтөрүлүшкө жетекчилик кыла баштаганын изилдөөлөр ар түрдүү беришет . Түркстан генерал-губернатор К.Б Кауфман өзүнүн отчетторунда Искак көтөрүлүшкө 1874-жылдын июндан баштап жетекчилик кылган деп айткан билдирүүсүндө, ал Искак Курама уездинен Чаткал чөлкөмүнө 1874-жылы жазында келген деген пикирде . Генерал К.Б Кауфман Искактын көтөрүлүшкө “жетекчилик ролго ээ болгон ” мезгилин айтса керек . себеби 1873-жылы жаз-жайдагы көтөрүлүштүн Аксы очогунда Абдымомун менен Мусулманкул жетекчилик ролду ээлеп , Искак болсо “Полот хан” аты менен жаңы мурасы катары негизинен көмүскүдө калган. Трыхый изилдөөлөрдү басымдуу көпчүлүгүндө 1873-жылкы Аксыдагы көтөрүлүштү Искак Асан уулу жетектеген деп берилет.

1873-жылы жаңы бунт чыкты -деп жазат орус тарыхчысы М.А Терентев – кайсы бир эч кимге билгисиз Полот – хан деген неме өзүн Алим хандын кичүү уулумун деп ишендирип, каалоочуларды талап тоноого чакыра баштады. Намангандык кыргыздар бул чакырыкка заматта жооп кылышты – деп жазган Т.Кененсариев. Чындыгында, Самаркандда өзүнүн кара башын эптеп багып жаткан Пулат бекти эл таанучу да эмес. Бирок, көрсө кыргыз төбөлдөрүнүн айрымдарынын андан кабары бар экен. Ал эми Искактын ким экенин алгачкы күндөрү эки-үч адам гана билбесе, эч ким билген эмес. Орус тарыхчысынын Асан уулу жөнүндө “эч кимге белгисиз” дегени да ошондон . Бирок Искактын чыйрак жана чечкиндүү мүнөзү , табийгатынан баатырга тете тышкы турпаты менен акылы , жадагалса замандын шарданына жараша молдолугу көтөрүлүштүн идеаларына төп келип турду

1873-жылы жаз алды менен 200 дөй жигиттерин ээрчитип, Шер датка , Мусулманкул, Мусабек, Сулайман, Удайчы жана Абдымомундун коштоосунда Искак Полот бек Ала-Бука өрөөнүнө келишти. Чаткалдын , Ала-Буканын, Ак-Тамдын , Нокойдун , Көк-Жардын, Малайдын , Кербендин, Падыша -Атанын, Сафид-Буландын ж.б айыл-кыштактардын бектери, аксакалдары Полот ханга кол беришип, анын туусу астында Кудаяр ханга каршы күрөшкү чыгууга макул болушту.

Шер датка баштаган кыргыз феодалдарынын максатына бийлик жана бийлик орчундуу мааниге ээ болсо да, алардын аракеттери объективдүү түрдө феодалдык зулумдукка каршы багытталган көтөрүлүштүн мүдөөсүнө үндөшүп кеткен. Ал эми сыртынан бийлердин максатына таламдаш көрүнгөнү менен Искактын мыдай кадамга барышы эл тилеген дили менен туюп , ыйык максатка башын байлагандыгын күбөсү болчу.

1873-жылы жайында 29 жаштагы “Полот хан” деген ат менен Аксынын Сафид-Буланында, Шерали хан көтөрүлгөн жерде , миңдеген кутлук-сейит , кытай , саруу урууларынын окүлдөрүнүн катышуусунда ак кийизге салып хан көтөрүлдү.

Искактын айланасына эл тез эле көбөйө баштаган. Көтөрүлүштүн жүрүшүнө Абдумомун, Мусулманкул сыяктуу бийлер түздөн-түз жетекчилик кылышты . Натыйжала көтөрүлүшчүлөр чарбактын беги Кедейбай датка менен Жаңы-Коргондун беги Алимдин жазалоочу отрядын Сафид - Булан менен Ала-Буканын ортосунда талкалап , Күкүмбай жана Тоголок -Шайык , Актан ,Найман , Көк-Жар кыштактарын ээлеп алышты . Ал эми Кокондун үч замбирек, жана күчтүү жазалоочу отряд менен чыккан Абдырахман аптабачы алгач Наманганда бир аз токтоп турду да, анан Төрө-Коргон менен Тергаучиге жөнөдү . Көтөрүлүшчүлөр Хасан шаарына чегиништи. Аптабачы Искак менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп жатты. Ангыча Аптабачынын авангарды көтөрүлүшчүлөр менен салгылашууга өттү. Натыйжада начар куралданган көтөрүлүшчүлөр Ала-Букага чегинишип, андан ары Чаткалга өтүп кетишти.

Июнь айында Шер датка баштаган 40 бийдин Кокондон өлтүрүлгөнүн уккан көтөрүлүшчүлөр Чаткалдан кол топтоп кайрадан Ала-Букага басып киришти. Бирок Намангандан, Төрө-Коргондогөн , Жаңы-Коргондон алынып келген сыпайлар менен кубутгандырылган жазалоочу отряд Молдо Жолдош паңсаттын башчылыгында Искактын козголоңчуларын экинчи жолу чегиндире алды , көтөрүлүшчүлөр тоо аралап кирип кетишти да , эмки жайга чейин Аксыда салыштырмалуу тынчтык орноду.

Алардан баштапкылардан Кокон хандыгынын түштүк чыгышындагы кыргыздардын Кадамжай, Ноокат, Алай райондорундаагы айылдарда башталды . 1873-жылдын март айынын аяк ченинде бул аймактарга келишке хандан зекетчилер алдагыдан үч эсе кээде андан да көп салык талап кылышты , куралдуу көтөрүлүштүн шыштоосу болду . Зекетчилерден алгач айылдыктар салыкты даярдоо үчүн үч күндүк мөөнөт бергиле деп суранышкан. Ал эми зекетчилер ага көнүшпөстөн , элден салыкты кечиктирбей толугу менен топтоп берүүсүн талап кыла баштаган . Анысы аз келгенсип зекетчилерди коштоп жүргөн хан сарбаздары бир нече кишини туткундап , аларды Коконго алып барып “мисал катары эл көзүнө көрсөтүп ,жазалап коюуга” ниеттене баштаганда , Кокондон келгендердин аракеттерин түшүнгөн эл туткундарга жардамга келишти да , салыкчылардын башчысын жана алардын төрт жардамчысын өлтүрүшүп , чогултулган салыкты кайтарып алышты. Кармашта өздөрүнөн да алты киши мерт болду.

Ушундай эле маалыматты Америка элчисинин катчысы Скайлер да берет. Ал “1873-жылы жазда Ош, Андижандын түштүк тарабындагы хандын аскерлери жана салыкчылар кыргыздардан ар бир түтүндөн Зкойдон кошумча зекет жана тоолордогу иштетилген айдоолорго да жер салыгын төлөөнүү талап кылышты”, деп жазат .

Толкундоо тез эле Баткенден тартып Алай тоо этектерине чейинки чөлкөмдөргө тарады . Көтөрүлүшкө кыпчак уруулары да аралашып , чоң толкундоолорго айланып кетүү коркунучу туулду. Көтөрүлүштүн жетекчилери жөнүндө булактарда маалымат жок . Ошол учурдагы Алай аймагынын эң абройлуу инсан Курманжан датка жана анын балдары көтөрүлүш башталган алгачкы күндөрүндө бейтарап абалда турушан. Анткени ,1867-жылы Курманжан датка Коконго барып , кыргызга жээн

Кудаяр ханга салам берип келген болчучу. 1868-жылы Саруу уруусунун кызы болгон энеси Жаркынайым өлгөндөн кийин, Кудаяр хан тагаларынын туугандыгын эске албай, өзүнүн жана жеке жыргалчылыгын ойлоп калса да, Курманжан датка Кудаярга каршы көтөрүлүшкө аралашбастан “адилеттүүлүк” менен четте турду. Ал эми Оштун беги болуп кызматта турган Абдылда бек. элдик кыймылдын башатында эле көтөрүлүшкө кошулуп кеткен болчучу.

Кудаярхан көтөрүлүштү басууга атчан сыпайлардан турган ири жазалоо отрядын жиберип, “кыргыздар менен кыпчактарды жүздөн эмес миңден кырууга” буйрук берди. Хандын жазалоочу отрядынын келе жатканын уккан кыргыздар “кара-келтек” кошуун жыйышып, сыпайлардын алдын тосушту да, аларды талкалап салышты. Ал эми эл кооптонуп калк көтөрүлүп, натыйжада 20миң кыргыз, 10миң кыпчак үй-бүлөөсү менен Кашкар Даванга кирип, Азилети деген жерлерине көчө качууга мажбур болушту.

Элдик толкундоолор жана элдик кыжырдануусу басаңдабагдыктан, хан 1873-жылдын май айында көтөрүлүшчүлөргө каршы Абдурахман аптабачы баштаган 1000 сарбаздан турган отряд жиберди. Абдурахман аптабачы көтөрүлүш башталар алдында эле Меккеге барып, ажы болуп, андан Стамбул аркылуу Туркиядан ал түрк султаны Абдул-Азиздин Орусиядан Кокон шаарларын кайтарып алууга жардам берүүсүн суранган (Абдрахман аптабачы белгилүү Мусулманкул миңбашынын уулу болгон. 1845-жылы 14 жашар Кудаяр биринчи жолу ошол кездеги элеттик кыргыз, кыпчактардын белгилүү бийи Мусулманкулдун жардамы менен такка отурган. Мусулманкул миң башы хан тукуму менен туугандашуу үчүн кызын Кудаяр ханга турмушка берет. Ошол кездеги жаш Абдырахман, Кудаярдын бир тууган кайын иниси катары ордодо чоңоюп, курбалдашы Кудаяр менен көңүлдөш болуп өстү. Атасы 1863-жылы Кудаяр хандын буйругу менен өлтүрүлгөндүгүнө, көз алдында кыпчак туугандардын кырдыргандыгына карабай, баарына чыдап, акырындык менен жөнөкөй “аптабачылык” кызматтан ордодого негизги бийлик орун болгон миң башыга чейин жеткен.)

Абдрахман аптабачынын көчмөн кыргыз, кыпчак урууларна, жада калса отрукташкан калкка да кадыры чоң эле. Ал зордук – зомбулукту, алдым-жуттум менен аралашкан эмес. Өзүн аябай сак кармап, ажылык такыбалыгын так аткарган киши болгон. Ошондуктан көтөрүлүшчүлөрдү басууга кыргыздардын тууганы Абдрахман гана тиши өтмөк. Кыйды аптабачы көтөрүлүшчүлөрдүн таламын “түшүнгөнүн билдиримиш болуп, аларды” кан төгүүгүнүн ордуна хан менен ымалага келүүгө көндүрдү. Көтөрүлүштүн башка очокторунан да өкүлдөрдү алып, Шер датка баштаган кыргыз, кыпчак урууларынын 40 бийди элчи катары ордого жиберүүгө макул кылды. Бирок Кудаяр хан өкүлдөрдүн таламын уккан да жок, тескерисинче алардын баарынын башын алдырды. Абдрахман аптабачы айылда бир аз туруп ордого кайтып келди. Жырткычтык менен өлтүрүлгөн элчилердин каны элетти ого бетер дүрбөттү. Жаңы күчтөр менен толукталып миңдеген кыргыз, кыпчак көтөрүлүшчүлөрү 1873-жылдын июль айында Фергана өрөөнүнүн түздүгүн көздөй басып кирди. Өзгөн жана бир топ элдүү жайлар көтөрүлүшчүлөрдүн колуна өттү. Отурукташкан өзбек, тажик тургундары көтөрүлүштү колдошту, бирок кыймылдын активдүү катышуучулары боло алышкан жок.

Көтөрүлүшчүлөрдүн бир тобу Фергана өрөөнүнүн түштүгүндөгү Сох чебин талкалап, чептин кол башчысы Алим кичикти (кыпчакты) өлтүрүп салышты. Айрым маалыматтарга караганда Сох чебинде Кудаяр хандын казынасы катылган делет. Шаштысы кеткен Кудаяр хан көтөрүлүштү басуу үчүн жардам сурап, Ташкентке кайрылды. Кайрылууда коркунучтуу козголондун себебин орус ээликтеринен качып өтүп келип жаткан кыргыздар түзүп жатат деген жалган доомат айтылган. Орус бийликтери хандыктын ички иштерине кийлигишпөөнү туура табышты. Ошондой болсо да Петербургга “эгер кокон тополоңдору токтобосо хандыкты басып алууга падышанын уруксат берүүсүн” суранган – телеграмма жөнөтүлдү. Ташкенттен ондуу жооп келбеген соң, Кудаяр – хан хандыктын ички күчттөрүнө гана таянууга мажбур болду.

Мындайда шашып калган хан көтөрүлүшчүлөргө каршы өзүнүн бир тууганы, Маргаландын беги Султан Муратты көтөрүлүшчүлөрдү басууга жиберди, бирок анын топтоп келген аскердик күчтөрү бул жерде жеңилип калды. 5 миң сарбаз көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетишти, 300 сарбаз

колго түштү. Султан Мурат өзү зорго качып кутулду. Мындай жеңишке шыктанышкан көтөрүлүшчүлөр тез эле Ош шаарын, Араванды, Үч-коргонду, Булак-Башыны ээлешти. Бул кыштактардын тургундары көтөрүлүшчүлөргө кошулуп, бектери качып кетишти. Булак-Башынын беги кармалып, оозуна шиш кагылып өлтүрүлдү.

Ошол кезде орус ээлигине өтүп калган Кожент уездинин башчысынын 1873-жылдын 3-августунда жазган билдирүүсүндө, “Кокондо көтөрүлүш кайрадан башталды. Кыпчактар менен кыргыздар хандын зомбулугуна каршы бардык жерде козголушту. Анжиян шаарын Кокон аскерлери таштап кетти, Кудаяр-хан кайсы жерде бекинип жатканы белгисиз”, -деп айтышат. Көтөрүлүш кеңири жайылып кеткендиктен, ошол эле караламан элдин уулдары болгон хан кошууну да бөлүнүп жарылып таркай баштады. Анжиянда Змиңге жакын кыргыз, кыпчак сыпай, сарбаздар көтөрүлүшчүлөргө кошулуп кетти. Үрөйү учкан Кудаяр-хан Абдрахман аптабачы менен Шахрихан беги Иса олуяны ири жазалоочулар аскер менен кайрадан көтөрүлүшчүлөргө жиберди, алар да көтөрүлүштү баса албады. Аптабачы жоон топ кыргызды колго түшүрүп, аларды суракка алганда, Кокон ханы Кудаяр ханга каршы козголоңго бүт эл каршы чыгып жатат, ал түгүл 20 дай Кокон акимдери, бектери козголоңдун ичинде деген жооп угуп, көтөрүлүштү басуунун өтө кыйын экендигин сезген аптабачы тарап, кеткен кошуунун чогултуу албай, Төрө-Коргондо жашырынууга аргасыз болду. Ошондой эле шаар калкы айрыкча, Кокон менен Анжияндын тургундары кыргыздардын гана келишин күтүп, жек көрүндү Кудаяр-хандын бийлигин кулатууга даяр турушту.

Кудаяр-хан жан далбастап сентябрь айында кайрадан иниси Султан Мурат бекти көтөрүлүштү басууга аттандырды. Султан Мурат бек тандалма аскер менен көтөрүлүштүн Ош, Анжияндан түштүк тарабын гана баса алды. Көптөгөн көтөрүлүшчүлөр колго түшүп, дарга асылды. Омурбек, Бердибек, Каратай сыяктуу көтөрүлүштүн бир нече жетекчилери сыртынан өлүм жазасына буйрулду. Натыйжада көтөрүлүшчүлөр бир нече жеңиштерге жетишип, Анжиян шаарын ээлешсе да, 1873-жылдын күз айларында акырындап тоо талаага чегинип кетүүгө аргасыз болушту.

Кудаяр хан Ош-Анжияндын түштүгүндөгү Баткен, Алайга чейинки чөлкөмдөрдү алоолонткон козголоңдун негизги уюткусу Алайлык кыргыздар деп түшүнүп, 1873-жылы күзүндө Алайдагы чептерди бекемдөөнү ылайык көрдү. Мында Дароот-Коргон чебинин каменданты Ысмайыл Токсобого Кокондон жакшы куралданган атчан аскерлер жиберилген. Документтерде аскер башчыларынан датка, баштаган жүз башы, элүү башы, он башы кароолбеги, мерген жана башка чиндер аталат.

Көтөрүлүшкө чейин эле Кокон бийликтеринин зордук-зомбулугуна кыжырданган эл, көтөрүлүштөн кийинки мезгилдерде, ага тиешеси болгон айыл-кыштактарды талап-тоноо сыяктуу жазалардан өтө каттуу запкы көргөн жек көрүндү Кудаяр ханды жеңүүгө көзү жетпеген кыргыздар айласыздан орус бийликтеринин карамагына өтүүгө ноябрь айындагы Кожент уездинин башчысы подполковник Р.И. Нольдеге, Сыр-Дарыя облусунун губернатору генерал-майор П.К. Эйлерге кыргыздардын 42 уруусунун эчилиги, Токмок уездинин четтерине кирип кеткен 1700 түтүн кыргыздардын орус букаралыгын кабыл алууга болгон сураныч каты, ж.б. фактылар Бул фактылар борборго да угулган 1874-жылы “Голос газетасы” түштүк кыргыздары орустардан көмөк издөөгө умтулушуп жатат. Өткөн жылы жайында алар орус букаралыгын кабыл алууга ниеттерин билдиришти

Көтөрүлүштүн убактылуу токтоору менен Кудаяр хан орус “досторунун кеп-кеңештерин унутуп, калкка каршы саясатын мурункудай улантат берген. Ал түгүл күчөтүп да жиберген. Сыр-Дарыя облусунун губернатору 1874-жылдын 23-ноябрында Туркистан генерал-губернаторуна: “Кокондогу көтөрүлүш токтолду..... Тополоң бүткөндөн кийин хан көтөрүлүшкө катышкандарга өзгөчө салык сала баштады....” деп билдирген.

Мындай саясат орус серепчилеринин пикири боюнча Кокон хандыгын кыйроого карай алып бара жатат, ал эми орус баскынчылары ал кыйроонун келишин гана күтүп турду.

Адабияттар

1. Авазов, Э. А. Улуттук- азаттык кыймылдардын тарыхнаамасынын айрым методологиялык маселелери (Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында) / Э. А. Авазов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 7-13. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_2. – EDN UXLPWR.
2. Т.Кененсариев. “ Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүү” Б.2009.
3. Х.Н.Бабабеков. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). Ташкент, 1990.
4. Ж.Алымбаев. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы Б.2015
5. Т.Өмүрзакова. Курманжан датка – доор инсан, ишмердүүлүк Б.2002.
6. Колбаева, Г. И. Т. Касымбеков жана "Сынган кылыч" романы / Г. И. Колбаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 890-898. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_890. – EDN PUWWUX.
7. А. Никитин. Это было в Коканде Ташкент 1982.
8. Шейшеканов, Т. Б. Кыргызстандагы xIx К. Экинчи жарымы-XX К. Башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер / Т. Б. Шейшеканов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых. – 2023. – No. 2(3). – P. 101-108. – DOI 10.52754/1694867X_2023_2(3)_14. – EDN EHKKFM.